

SZABÓNÉ KÁRMÁN JUDIT

Inke majuscheste! Inke majdureste!

Oktatás és cigányság a 17–19. században

ABSZTRAKT

Tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogy a magyarországi legnagyobb kisebbség, a hatszáz éve köztünk és velünk élő cigányság milyen inspirációkat kapott története első évszázadai során, az oktatás milyen formában és milyen mértékben hatott az életére, s ennek következtében milyen magasra és milyen messzire jutottak el gyermekei a 19. század végéig. Jelen munkámban történeti áttekintést nyújtok, ami leginkább a kiemelkedett cigány fiatalokról, a lehetőségekről, körülményekről szól – terjedelmi okok miatt írásom a cigányság oktatása történetének főbb állomásait, eredményeit ismerteti. A 17. század a kiindulópont, hisz az első cigány írástudó ebben a században jelent meg, a 19. század vége pedig egy jelentős korszakhatár mind a cigányság életében, mind a magyar oktatáspolitikai történetében.

Kutatásom levéltári vizsgálatokon alapul; egyházi dokumentumokat, egyházlátogatási jegyzőkönyveket, magyar oktatástörténeti gyűjteményeket, korabeli újságok írásait s a cigánysággal kapcsolatos romológiai forrásmunkákat használtam fel.

KULCSSZAVAK: cigányság, oktatás, történet, felemelkedés, értelmiség

Acímben szereplő, romani, nemzetközi cigány¹ nyelven írt buzdítás – melynek jelentése: Még magasabbra! Még messzebbre! – azoknak a törekvéseknek, álmoknak, vágyaknak a kifejezése, amellyel a szülők, a pedagógusok gyermekeiket, tanítványaikat bátorítják az előbbre jutás, boldogulás érdekében.

AZ ELSŐ CIGÁNY ÍRÁSTUDÓ ELGONDOLKODTATÓ ÉLETTÖRTÉNETE

Mai ismereteink szerint a magyarországi cigányok első diplomás, tanult képviselője Vaskohi Grausser Dávid (később Belényesi Grausser Dávid) volt, aki a Nagyenye-di Református Kollégiumban végezte tanulmányait a 17. század végén. A kollégium

Matricula Studiosorumában (diáknévsor, aláírási jegyzőkönyv) olvashatjuk, hogy 1687. október 3-án subscribált, azaz beiratkozott az intézménybe. Neve mellett szerepel az utalás cigány származására: „natione ciganus” (Jakó–Juhász, 1979: 112).

Grausser Dávid (alias vaskohi) előéletére vonatkozóan fontos adatokat olvashatunk iskolatársa, a későbbi református lelkész, Hermányi Dienes József önéletírásából, aki egyetemi visszaemlékezései között ezt örökíti meg: „Kolosvári István, feljöve az auditoriumba [...] és előszólitván a fekete tábla mellé egy oly tanítványt (a neve Dávid Grausa vala, annak a Belényesinek jobbágy cigányának fia, kinek egy alumnusa van az enyedi kollégiumban, kiről Belényesinek is hívták ezt a deákot, noha vaskohi cigány volna), aki felől gondolta, hogy ért a matematika figurákhoz...” (Hermányi Dienes, 1758: 123). Az írásból kiderül, hogy a cigány fiatalember, aki I. Apafi Mihály jószágkormányzójának, Belényesi Ferenc egyik cigány jobbágyának fia volt, a kollégiumban ösztöndíjas (*alumnus*) diákként tanult, tanulmányait a Belényesi család támogatta. Belényesi Ferenc református nemes, tudományosan képzett ember, egyházi író volt. Valószínű, hogy cigány jobbágya gyermekében felfedezte a tanulni, kitörni vágyás szándékát, s ezért támogatta a fiú tanulását.

Grausser Dávid – a kollégiumi bejegyzés szerint – tanulmányai elvégzése után *rector*, azaz iskolamester lett Gyéresszentkirály községben. A fennmaradt későbbi dokumentumokból sajnos kudarcos, szomorú fordulatokban bővelkedő életút rajzolódik ki. 1700-ban három településen – Ribicén, Brádon és Kristyoron – szolgált lelkészként, ám a vizitációs jegyzőkönyvek és egyéb egyházi iratok arról tanúskodnak, hogy szolgálatát nem tudta rendben ellátni, részegeskedés miatt többször megintették, sőt az egyházi vezetés elé is idézték, mivel botránkozást okozott viselkedésével. A generális zsinat végül megfosztotta hivatalától, majd nem sokkal ezután felesége is elvált tőle. Fontos információt tudunk meg róla egy esperesi számonkérés, megfeddés alkalmával történt beszélgetésből: „Mondom neki, hogy nincs már egyéb hátra, Belényesi, hanem, hogy a mi társaságunkból vágattassál ki. Erre csak azt feleli, osztán jó hegedűs vagyok, Havasalföldiben mégyek, s a vajda hegedűse leszek, úgy is elélek” (Ősz, 2007: 884). Egy későbbi – ugyancsak egyházi – dokumentumból megtudjuk, hogy 1715-ben Malomvíz lelkészeként szolgált, de alkoholizmusa itt is sok problémát okozott (Buzogány–Ősz, 2007). Sorsának további alakulásáról nem található adat, talán valóban a vajda hegedűse lett Havasalföldön.

Bizonyos, hogy Grausser Dávidon kívül más cigányok is részt vettek – annak ellenére, hogy nem volt általános gyakorlat, s törvény, rendelet sem írta elő – már a 17. században szervezett oktatásban. Szőnyi Nagy István református lelkész 1695-ben Kolozsváron kiadott *Magyar Oskola* című könyvében ugyanis ez áll: „...némmely Czigányok is vannak, kik e' tanulásnak édesedvén szépen olvasnak, némmelyek írnak is” (Szőnyi Nagy, 1695: 588). A népnevelő lelkésztől feljegyezték, hogy nagy buzgósággal írt, prédikált, és oktatott főleg idősebbeket, s mivel hivatkozott könyvének teljes címe *Magyar Oskola, mellynek mesterségével az okos és serény Tanító, kiváltképen az idősbeket, írás olvasásra XII orák alatt meg-taníthattya*, feltételezhető, hogy tanítványai főleg „idősb”, azaz felnőtt cigányok lehettek.

CSÁSZLAI MIHÁLY ÉS VISTAI FARKAS MIHÁLY, 18. SZÁZADI REFORMÁTUS DIÁKOK

A 18. század derekán a magyar parasztság nagy része nem tudott írni-olvasni. Egy 1769. évi helytartótanácsi összeírás szerint a községek felében sem pap, sem tanító nem volt, utóbbiak közül a többség nem rendelkezett megfelelő képzettséggel, sokan semmiféle grammatikai iskolát nem végeztek, írni nem, csak olvasni tudtak. Az 1777. évi I. *Ratio Educationis* ugyan kötelezővé tette hat- és tizenkét éves kor között az oktatásban való részvételt, ám ennek feltételei (arra alkalmas tanító, megfelelő fizetés, épület, felszerelés stb.) az ország legtöbb településén nem voltak biztosítva.

Ilyen háttérből még a módosabb parasztok, gazdák gyermekei közül is alig néhányan kerültek városi gimnáziumba, ezért is figyelemre méltó két cigány fiatal magas iskolai végzettsége.

A Szatmári Református Kollégium matriculájából tudjuk, hogy egy cigány diákjuk bizonyosan volt, hisz az 1719-ben subscribált Császlai Mihály diák neve mellett ez áll: „szegény cigány” (Bura, 1994: 1719). A cigány diák sikeresen befejezte tanulmányait, amit a neve melletti *magister factus* bejegyzés igazol. Sorsának későbbi alakulásáról azonban semmit nem tudni.

A század második feléből fennmaradt egy másik cigány diák neve is, aki a Kolozsvári Református Kollégium tanulója volt. A kalotaszegi Vistáról származó Farkas Mihályról – alábbi kérelemleveléből – annyit tudunk, hogy elvégezte a tanulmányait, majd jelentkezett egy falusi iskolamesteri állásra, ám a helybeli előjárók nem akarták alkalmazni. Elutasítása azért is különös, mert ebben az időszakban alig lehetett képzett tanítót, iskolamestert találni, jobbára mesteremberek, kiszolgált katonák, vándorlegények, tanulmányaikat félbehagyó diákok szegődtek el tanítónak.

Ügye előremozdítása érdekében a végzett diák volt professzoraihoz fordult – a kollégium konzisztóriumához 1787-ben benyújtott kérelmében e célból kéri támogatásukat, tanárai „hathatós rendelkezését” (Török, 1896: 42–43):

„Bátorkodom alázatos instantiammal Excellentiatok, Nagystok kegyes lábai eleibe borulni ily okon: ugyanis lévén én oly nemzetből való, a kik többnyire mind a Jábál és Tubálkaim követői (1. Mózes IV. V. 20. 21. 22.) melyet midőn látnék, én magamat különösen Isten kegyelméből szántam vala a tisztességes tudományoknak gyakorlására, melyet gyermekségemtől fogva gyakorolván, magamban Cartesiusnak értelmét, (melyben azt állítja: *Nihil Deus aequalius, quam mentem tribuit*) nem egész erőben valónak találtam; mindazáltal ugyan-csak csekély tehetségem szerint igyekeztvén, annyira mentem, hogy *censura* által a deáki seregbe bevéttem és azok közt már egy néhány esztendőket eltöltöttem, már most nem egyéb célom, hanem hogy csak egy falusi Mesterséget érhetnék, nehogy úgy járnék, mint az *Esopus* szajkója; az idevaló Tiszt. Professor uraimék pedig azon belső hivatalt nekem teljességgel nem akarják megengedni,

mely miá majd a kétségbeesésnek szélén tántorgok. Instálok azért mély aláztossággal Excellnak, Nagysnak, megemlékezvén Krisztus urunknak szavairól (Sz. Jánosnak 7. v. 24.) Ne ítéljetez külső ábrázat szerint, méltóztassanak velem irgalmasságot cselekedni és egy falusi Mesterséggel való megvigasztaltatásom iránt az idevaló Tiszt. Professor uraiméknak hathatós rendelést tenni, mely kegyes cselekedeteknek Excell. Nagyságtoknak leendő megjutalmaztatásáért életem fogytáig Istenem előtt esedezni meg nem szűnöm. Várván kegyelmességeket vagyok Excellentiatoknak Nagysatoknak alázatos legkisebb szolgálók.

Farkas Mihály Czigány nemzetből volt kolosvári refor. togatus"

Leveléből megtudjuk – mint arra a bibliai idézettel utal –, hogy felmenői sátoros kovács cigányok voltak (Tubáلكain ugyanis mindenféle réz- és vasszerszámok kovácsolója, Jábál pedig a sátorban lakók atya volt). Írásából az is kiderül, hogy látva népe életét, sorsát, nem akart úgy élni, mint a többiek, saját erejéből s nagy szorgalommal kiemelkedett közülük, tanult ember lett. Hogy jó kapcsolata lehetett volt tanáraival, arra abból következtethetünk, hogy 1796–1798-ban az egyetem nagy hírű, tudós teológiaprofesszorával, Szathmári Pap Mihállyal együtt (vagy annak támogatását bírva) – aki nyolc nyelven beszélt, s talán ilyen irányú érdeklődéséből fakadóan támogatta őt – készített egy cigány szójegyzéket; egy 1786-ban nyomtatott latin–magyar szótár mellé kézzel több mint kétezer erdélyi magyar cigány szót jegyzett fel. A szótár mellett a következő kéziratári bejegyzés olvasható: „Szathmári Pap Mihály készítette Farkas Mihály – más néven Vistai – született cigánnyal, aki néhány évig a kollégium tógátus diákja volt” (Szathmári Pap – Vistai Farkas, 1768: 4).

Vistai Farkas Mihály kérelmét 1787. május 20-án tárgyalta a kollégium konzisztórium, s a diáknak a következő válasz ment: „A valóságos érdemnek megjutalmazását valakinek alacsony születése el nem vesztheti: azért Oskola Mesterségre való bocsáttatására is, születése és nemzete akadállyal nem lesz, csak hogy arra való alkalmatos volta és azzal egyben köttetni szokott erkölcsi maga alkalmaztatása meglegyen...” (Török, 1896: 43).

Sorsának további alakulásáról adat nem található – valószínű azonban, hogy professzorai támogatását bírva mégis elhelyezkedhetett valamelyik községi iskolában tanítóként.

A református kollégiumok mellett a katolikus népoktatás is foglalkozott cigány gyermekek tanításával: a nagykanizsai ferences gimnáziumban az 1770-es években több cigány diák tanult (Tóth, 1994), s különös feljegyzést olvashatunk a kalocsai érsekség területén készült egyik egyházlátogatási jegyzőkönyvben: 1765-ben Hercegszántón egy Róza nevű cigány asszony önkéntes tanítóként nyolcvan lányt tanított iskolájában (Zorn, 1983). Ez az adat különös figyelmet érdemel, hisz egyértelműen utal egy tanult cigány asszonyra, ráadásul egy jómódú cigány asszonyra (hisz akkora saját épülete volt, amelyből iskolát alakíthatott ki), ami már magában kuriózum lehetett, de mindezen túl még – szemben a cigányok és nem cigányok együttélését évszázadokon át tartó üldöztetés/

üldözéstörténetként bemutató narratívákkal – jól példázza, hogy a letelepedett cigányság a honos népekkel sok településen békében tudott élni.

A SZOMAJOMI ÚJ POLGÁROK ISKOLAÉPÍTÉSI TÖREKVÉSE

A 18. századtól egyre több olyan dokumentum található, amelyben cigány közösségek iskolát kérnek gyermekeik számára. Egy Somogy megyei település, Szomajom cigány lakosai² 1774-ben a következő iskolaépítési kérelmet nyújtották be a vármegyéhez: „Tekintetes Nemes Vármegye! Mivel Fölséges Asszonyunk kegyelmes rendelése az; hogy mi Új Polgárok a mi Gyermekeinket Isteni félelemben, és keresztényi tudományban hiven oktattassuk; azért ezen üdvösséges és kegyelmes Parantsolatját Eö Fölségének akarván mentül előbb bé tellesíteni, alazatosan Instálunk Tekintetes, Nemes Vármegyének kegyes színe előtt, hogy mi hozzánk leg közelebb levő Puszta Korpádi Helységben leg frisebben érkezett Eö Fölségének Kegyelmes Rendelése szerint a Pápista Mester számára mennél előbb Iskola Ház építtetnek, és Mester bé hoztattatnék, hogy mi is Magzatinkat Isteni félelemben és Keresztényi tudományban nevelyven a közönséges Jonak hasznára lehetnénk; mely üdvösseges Rendelést örökös hála ado igaz, buzgossággal ohajtván meg halunk. Tekintetes Nemes Vármegyének Örökös engedelmes Jobbagyi Szomajomi Uj Polgárság” (Nagy, 1999: 333). Az ehhez hasonló iskolaépítési kérelmek beadását a szükség vezérelte, mivel Mária Terézia és II. József rendeletei ugyan előírták a cigány gyermekek kötelező és ingyenes tanítását, ám ehhez iskolaépület sok helyen nem állt rendelkezésre, s ahol volt, ott gyakran előfordult, hogy a cigány gyermekeket nem fogadták be. Ily módon és okokból elkülönített oktatásuk megkezdődött – volt olyan falu, ahol a kocsma épületét biztosították számukra iskola gyanánt.

AZ „EGÉSZ VILÁGON EGYEDÜLÁLLÓ KEZDEMÉNYEZÉS” A 19. SZÁZADBAN

A 19. század első évtizedeitől a katolikus egyház egyre több kezdeményezést indított a cigány gyermekek oktatása érdekében. 1838-ban Érsekújváron maga a hercegprímás, Kopácsy József próbálkozott először cigány gyermekek oktatásával, ám az iskola érdekeltenség miatt két esztendő után megszűnt. Közel húsz év múlva egy lelkes katolikus pap, Farkas Ferdinánd káplán, aki a helyi cigánytelepet jól ismerte, Mennyei (Bajnai) József pedagógussal – volt piarista szerzetessel, aki ekkor az érsekújvári tanítóképezde tanára volt, s több nevelés- és oktatástani könyv szerzője – ugyancsak Érsekújváron, ám a cigányok lakta telepen, a Péróban alapított iskolát. Érsekújvár plébánosa, Csernák József, valamint Bachta János káplán is lelkesen támogatták munkájukat, s az iskola kezdettől fogva nagy népszerűségnek örvendett a cigányok körében. „Látni lehetett a büszke önértet, az örömmel a kifejezését a barna arcokon. Az öregek fogadták, hogy a fiatalokat iskoláztatni fogják [...] a gyerekek derült örömmel ajánlkoztak [...] s mártius II-én megnyitattott az első cigányiskola a Péróban, egyelőre 30 (15 fiú, 15 leány) tanítvánnyal...” – írta Mennyei az iskola megnyitásáról a *Tanodai Lapok* 1856-os első évfolyamában (Pénzes, 2007: 30). Az intézmény létrejöttét a korabeli tudósítók ekképpen adták hírül: „Nem csak a történelmi Magyarországon, de Európában, sőt az egész világon egyedülálló kezdeményezés volt” (Pénzes, 2007: 27). Harminc

gyermekkel – tizenöt fiú és tizenöt leány – kezdték a tanítást, de a tanterembe be nem fért többi gyermek már az első napoktól az iskola nyitott ablaka alatt követte az oktatást, „s kiabálták be a feleleteket a feladott kérdésekre” (Pénzes, 2007: 30).

1856 áprilisában az érseki biztos és az iskolai tanácsos meglátogatták a cigányiskolát, s a következő beszámolót készítették: *„Meglátogatott szinté a cigányiskola is, melynek 43 növendéke vagyon. Ezen iskolát t. Farkas Nándor helybeli káplán ez év húsvét előtt saját költségeire nyitá meg és szerelé föl addig, míg azt a város, ígérete szerint, pártfogásba nem veendi. Tanítatnak a cigányok hangoztatási és írás-olvasási mód szerint, az írás-olvasáson kívül számvetésre és zenére, három jelesb képezdei növendék által; a kátét és a bibliát a helybeli káplánok adják elő; a cigányok jókedvvel járnak iskolába és szép elméleti tehetséget tanúsítanak; a hangjegyek tanulása őket igen édesgeti. Azon kívül a szülék már nem félnek attól, hogy fiaik katonaságra tanítatnak, sőt tudván azt, hogy a katonatartozás alá mindenki esik, örülnek rajta, hogy fiaik írni-olvasni megtanulván, majd nagyobb előmenetelt tehetnek”* (Religio, 1856: 263).

Az iskola tizenkét éven keresztül működött, igen szép eredményeket ért el, egy ideig még a városi tanítóképezde gyakorlóiskolája is volt, s a tanügyi ellenőrzések rendre dicsérettel illették. Mennyei József is rendszeresen beszámolt a cigány gyermekek haladásáról, az írás, olvasás, matematika terén készségeik fejlődéséről, sőt az iskoláztatás, erkölcsi-vallásos nevelésük következtében kialakuló magatartás-változásukról, beszédük, szókincsük, viselkedésük, öltözetük, általános állapotuk látványos javulásáról. Az iskola sikerét is igazolja, hogy már két év múlva a következő hirdetés jelenhetett meg a *Vasárnapi Ujságban*: *„Már szolgálatra képes két jó cigány leányka került ki, s miután e két leány maga is szolgálatba kíván menni, a nevezett cigány iskola alapítója s áldozatkész fenntartója nt. Farkas Ferdinánd ur, óhajtaná őket erényes családokhoz szolgálatba adni. A ki tehát a romlatlan két cigány leányt magához cselédül fogadni óhajtaná, tegye magát érintkezésbe az érsekújvári cigányiskola fenntartójával nt. Farkas Ferdinánd úrral...”* (Vasárnapi Ujság, 1858: 22).

A megalakult iskola különös bemutatkozásáról a korabeli sajtó is hírt adott. 1856. szeptember 26-án I. Ferenc József különvonata megállt az érsekújvári vasútállomáson, ahol a helyi lakosok között a cigány iskola diákjai is köszöntötték a királyt: *„Többek között megjelentek a cigányiskola tanulói is, a körülállók legnagyobb bámulatára. A leányok tiszta fehér öltözékben, megkoszorúzott fejjel, a fiúk pedig jó posztóruhában. Az egyik lányka kezében egy díszesen nyomtatott írás volt. Ezt Farkas Nándor káplán írta. Szövege a következő: »Fölséges Ferenc József császár és apostoli király legkegyelmesebb urunknak magas átkelése alkalmából, legmélyebb alázattal hódolva tiszteleg az érsekújvári cigány iskola növendéksége és Farkas Nándor³ érsekújvári káplán, úgymint a cigány iskola létesítője»”* (Hoffer, 1993: 31–32). Mintegy ezer példányt osztottak szét a jelenlévők között a nyomtatványból, öfelsége szárnysegédje húsz példányt vitt belőle. 1868-ban azonban minden sikere s Farkas Ferdinánd káplán igyekezete ellenére, erkölcsi támogatás és pénzhány miatt – a társalapító Mennyei József már 1856-tól Kalocsán élt és dolgozott, s csak távolról kísérte figyelemmel társa munkáját – bezárt az iskola.

Nem tudni, hogy az érsekújvári iskolában tanult-e vagy más intézmény diákja volt az 1870-es években a Kalocsai Férfitanoda Képezdébe – melynek előbb tanára, majd igazgatója lett Mennyei József – felvételt nyert cigány fiatal, Kolompár István, aki igen jó előmenetelt mutatott tanulmányaiban. A tanítóképző értesítője szerint 1876-ban az intézményt meglátogatta Trefort Ágoston oktatásügyi miniszter, s a bejegyzés szerint „[m]eghallgatta négy növendék, köztük a cigány származású Kolompár István feleleteit. Elégedetten távozott” (Bárh–Bárthné, 1983: 221). A fiatal tanító későbbi életéről mindössze annyit tudunk, hogy tanulmányai elvégzése után Gyomán helyezkedett el, nevét Bácskaira változtatta (Hornyánszky, 1895), s később Póhalmon állt munkába.

A CIGÁNYSÁG ISKOLÁZOTTSÁGA A 19. SZÁZAD VÉGÉN

A fent bemutatott, kiemelt, sikeres iskolai pályafutások ritka kivételt jelentettek a cigányság siralmas iskolázottsági mutatóihoz – szinte teljes mértékű analfabetizmusához – képest. A korabeli cigányságra vonatkozó hiteles, egyedülálló és elgondolkodtató oktatási adatokat az 1893. évi nagy cigányösszeírás (OMKSH, 1895) nyújt számunkra.

Az 1893. január 31-én a történelmi Magyarország egész területén megtartott cigányösszeírás adatai szerint a korabeli cigányság 94%-a nem tudott írni-olvasni, ami összevetve az országos – 38%-os – analfabetizmussal óriási lemaradást jelez. Az alacsony iskolázottság a cigány csoportok között különböző mértékű volt; az állandóan letelepedetteknel a legkedvezőbbek a „műveltségi viszonyok” (6,54%-uk írástudó volt), a legrosszabb helyzetű, állandóan vándorló cigányoknál viszont csak minden 333-ik ismerte a betűket.

Különbőség mutatkozott az iskolázottságban lakóhely szerint is: míg az ország kimagaslóan jó iskolázottsági mutatójú megyéiben – Moson és Sopron vármegyében – az írni-olvasni tudó cigányok aránya is magasabb volt, addig a jóval rosszabb adatokat felmutató Szolnok vármegyében és Erdélyben a nem cigányok mellett az ott élő cigányok is aluliskolázottak voltak.

Az összeírás idején a cigány gyermekek 70%-a egyáltalán nem vett részt az oktatásban, a cigányok lakta községek 85%-ában jelentették, hogy a cigány gyermekek nem vagy csak „csekély mértékben” járnak iskolába.

E kirívó aluliskolázottság felveti a kérdést, miképp volt lehetséges – a több mint száz éve érvényben lévő rendelkezések, törvények ellenére – ilyen mértékű kimaradásuk az oktatásból?

Mária Terézia 1777-ben kiadott *Ratio Educationis*-át követte fia, II. József 1783. évi rendelete a cigány gyermekek ingyenes oktatásáról s a helyi lelkészek kötelezettségeiről iskoláztatásukkal kapcsolatban.

A II. *Ratio Educationis* 1806-ban kimondta, hogy az a szülő, aki gyermekét nem járattja iskolába, vétséget követ el, és büntetést kap, az 1868-ban életbe lépett Eötvös-féle népoktatási törvény pedig pénzbüntetéshez kötötte az általános tankötelezettség elmulasztását. Eötvös nagy érdeme, hogy felismerte az oktatásban rejlő hatalmas erőt és lehetőséget, amely az alsó néposztályok számára is felemelkedést hozhat. Az első vallás- és

közüktatásügyi miniszterként 1848-ban így írt erről: „*Nevelés nélkül az egyenlőség semmi; nem egyéb, mint pusztá szó; a nevelés az, mi által az alsóbb néposztálybeliek az állam által nekik adott jogok élvezetére képessé tétetnek*” (Mezei, 1976: 148).

Úgy tűnik azonban, hogy mindezen törvények, rendeletek semmiféle hatást nem gyakoroltak a cigányok iskoláztatására, de még Eötvös József 1871-ben kiküldött 14694/1871. számú körrendelete – melyben ismét vallás- és közoktatásügyi miniszterként kötelezte az előjáróságokat, hogy különös gondossággal ügyeljenek a cigány gyermekek beiskolázására, rendszeres iskolába járásukra, s évente jelentést küldjenek erről (Eötvös, 1887) – sem hozott átfogó eredményt.

A hat-tizenkét éves gyermekek számára a kötelező iskoláztatást ugyan csak az 1868. évi törvény írta elő, ám az alapfokú oktatásban részt venni már évszázadok óta lehetősége volt a falvak egyszerű népének is – s láttuk, elszórtan cigány gyermekek is jártak iskolába, néhányan ki is emelkedtek közülük. A kötelező oktatás jótékony hatásait azonban nem látjuk a cigányság 1893. évi iskolázottsági mutatóiban, pedig addigra már három évtized eltelt az általános tankötelezettség bevezetése óta.

Az adatok alapján egyértelmű, hogy a 19. századi cigányság szinte teljesen kimaradt a népoktatásból, aminek két oka lehet; vagy nem jutottak el hozzájuk a törvények, rendeletek, vagy esetükben nem érvényesítették őket olyan szigorúan, hogy az eredményhez is vezessen. Az előbbi ok elképzelhető a vándorcigányok esetében, de – amint az összeírás mutatja – ők csak a cigányság igen kis részét, 3,3%-át alkották, tehát a letelepedés hiánya semmiképpen nem lehetett oka az általános iskolázatlanságnak. Valójában inkább azt kell feltételeznünk, hogy az általános tankötelezettséget előíró törvényt esetükben nem alkalmazták olyan szigorúan, következetesen, vagy egyáltalán nem tartották fontosnak a cigányság esetében. Ennek észszerű magyarázata is van, hisz nem volt annyi tanterem és pedagógus, amennyi az általános tankötelezettség tényleges bevezetéséhez szükséges lett volna. Ha a törvény által megkövetelt általános tankötelezettség megvalósult volna, akkor hirtelen még 13783 tanítót kellett volna munkába állítani, s 14157 új tantermet építeni (Mészáros et al., 2005: 309). A pedagógushiány azonban olyan nagy volt, hogy egy tanító ötven–száz, városban pedig nemritkán kétszáz gyermeket tanított egyszerre. Egy 1870. évi jelentés szerint a tanköteles gyermekek fele nem jutott el iskolába. További nehézséget okozott, hogy a már meglévő népiskolák is olyan állapotban voltak, hogy megállapították róluk: sem közegészségügyi, sem pedagógiai szempontból nem volna szabad iskolaként használni. E korabeli állapotok alapján már érthető, hogy a helyi hatóságok, tanfelügyelők, az iskolák vezetői és tanítói nem igyekeztek oly nagyon a cigány gyermekeket bevonni az oktatásba. Maguk a cigány szülők sem erőltették gyermekeik felvételét, taníttatását, sőt gyakran ellenálltak annak. Így mivel mindkét félnek megfelelt ez a helyzet, a cigányságon belül generációk maradtak ki az oktatásból. Mindemellett a törvény – minden nehézség ellenére – az össznépességben elérte célját: az 1890. évi országos 38%-os analfabetizmust 1940-re sikerült 6%-ra leszorítani (Mészáros et al., 2005).

ÖSSZEGZÉS

Mai ismereteink szerint a cigányok első csoportjai a 15. században érkeztek a történelmi Magyarország területére, első írástudóik pedig kétszáz év múlva jelentek meg. Történetük első évszázadait vizsgálva megállapítható, hogy a cigány fiatalok kiemelkedését gyakran támogatták jóindulatú patrónusok, mecénások, mindemellett személyes és közösségi motivációjuk is gyakran igen erős volt. Az egyház korán felismerte küldetését a cigányság oktatásában, s a kezdeti kudarcok után eredményesen vett részt a tanításukban. A cigányoknak, hasonlóan mai helyzetükhöz, gyakran előítélettel, bizalmatlansággal kellett küzdeniük, de tudták, hogy kihez forduljanak segítségért – történetük tehát korántsem tekinthető üldöztetés-történetnek. A társadalmi mobilizáció csatornáit meg-megnyíltak egy-egy feltörekvő fiatal előtt. Néhányuk sikeres pályát futott be, míg mások elbuktak. Ma is nagyon hasonló sorsokat látunk, a nem cigány, igen hátrányos környezetből érkező fiatalok között is. Támogatás (ösztöndíjak, tehetségprogramok), motiváló környezet (Biztos Kezdet Gyerekházak, tanodák, roma szakkollégiumok, alumniprogram), befogadó közösség nélkül ma sem tud kiemelkedni, majd tartósan megmaradni a pályáján egy első generációs értelmiségi fiatal.

Tanulmányom kapcsán egy figyelemre méltó – a cigányság korai történetében sem ritka – gyakorlatra is szeretném felhívni a figyelmet: a kiemelkedett, tanult cigányok névváltoztatási szokására. A Kalocsai Férfitanoda Képezde – korábban említett – kiváló cigány diákjából, Kolompár Istvánból lett póhalmi Bácskai István tanító úr leszármazottai, környezete vajon tudta-e, számontartotta-e a pedagógus cigány származását? Bizonyos, hogy egy-két generáció után már egyáltalán nem, s leszármazottaik magyarnak vallották magukat, magyarokkal házasodtak (vagy más, nem honos népcsoport utódaival). Ily módon a cigányok és nem cigányok közötti keveredés, házasodás révén egyértelmű, miért tekinthetjük magunkat mind egy népnek, miért nincs helye a kirekesztésnek, az előítéletnek, miért értelmetlen e szemlélet és gyakorlat. Ősei között bárki találhat cigány felmenőket; cigánnyá „válni” (beházasodás által), vagy a cigányságból „kikerülni” (kiházasodás, névváltoztatás, illetve II. József rendelete szerint a tisztviselés révén) több évszázados gyakorlat.

További elgondolkodtató adat az 1893. évi cigányösszeírással kapcsolatban merül fel. Abban az időben már évtizedek óta kötelező, szankcióhoz kötött volt a népoktatás, mégis azt mutatják az adatok, hogy a cigányság esetében hatástalanok voltak a rendeletek, törvények. A 19. század végi cigányság körében a több mint 90%-os analfabetizmusnak két oka volt: a nemtörődomség a hatóságok, a tanügy oldaláról, illetve a tiltakozás, bizalmatlanság s az ellenállás a törvény betartásával szemben a cigányság részéről. E mindkét fél számára „kedvező” magatartással a következő évszázadokban is találkozunk, s eredményeit még a 21. században is viseljük.

A cigányság mai oktatási mutatóit ismerve ezért felmerül a kérdés: Vajon hol tartana ma a cigányság s az ország, ha a kötelező oktatás a cigányok esetében is következetesen megvalósult volna már a 19. század második felében? Hol tartanánk, ha a minősé-

gi, nem elkülönített és alacsony színvonalú oktatás most a 21. században – a deklarált oktatási esélyegyenlőségi jognak megfelelően – megvalósulhatna minden cigány/roma gyermek számára?

Herrmann Antal, a 19. század jeles néprajztudósa, egyetemi tanára, a cigányügy jó ismerője az 1893. évi összeírás eredményeinek feldolgozása után ezt írta: „*a cigány-ügy rendezésének sarkpontja – az iskola!*” (OMKSH, 1895: 324). Megállapítása ma is helytálló – átfogó, minden cigány gyermekhez elérő minőségi oktatás nélkül nem rendeződik a cigányság helyzete.

Tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogy a magyarországi legnagyobb kisebbség, a hatszáz éve köztünk és velünk élő cigányság milyen inspirációkat kapott története első évszázadai során, az oktatás milyen formában és milyen mértékben hatott az életére, s ennek következtében milyen magasra és milyen messzire jutottak el gyermekei a 19. század végéig. Jelen munkámban történeti áttekintést nyújtok, ami leginkább a kiemelkedett cigány fiatalokról, a lehetőségekről, körülményekről szól – terjedelmi okok miatt írásom a cigányság oktatása történetének főbb állomásait, eredményeit ismerteti. A 17. század a kiindulópont, hisz az első cigány írástudó ebben a században jelent meg, a 19. század vége pedig egy jelentős korszakhatár mind a cigányság életében, mind a magyar oktatáspolitikai történetében.

Kutatásom levéltári vizsgálatokon alapul; egyházi dokumentumokat, egyházlátogatási jegyzőkönyveket, magyar oktatástörténeti gyűjteményeket, korabeli újságok írásait s a cigánysággal kapcsolatos romológiai forrásmunkákat használtam fel.

Megállapítása ma is helytálló – átfogó, minden cigány gyermekhez elérő minőségi oktatás nélkül nem rendeződik a cigányság helyzete.

Végjegyzet

- 1 Tanulmányomban többnyire a cigány szót használom, a megnevezés helyességéről részletesen lásd: Szabóné Kármán, 2016: 33–36.
- 2 Mária Terézia utasítására 1761-ben a Helytartótanács elrendelte, hogy a „cigány” népvetet tilos használni, helyette „új magyarnak”, „új polgárnak”, „új parasztnak” kell nevezni a cigányokat.
- 3 A káplán nevét hol Ferdinándként, hol helytelenül Nándorként írták.

Felhasznált irodalom

- BÁRTH JÁNOS – BÁRTHNÉ BERHIDAI ÁGNES (1983): Fejezetek a kalocsai tanítóképző történetéből, in IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából V. – Oktatás-nevelés – A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai VIII.*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 215–256.
- BURA LÁSZLÓ (1994): Szatmári diákok 1610–1852, *Fontes Rerum Scholasticum V.*, Szeged, József Attila Tudományegyetem.
- BUZOGÁNY DEZSŐ – ŐSZ SÁNDOR ELŐD (2007): *A Hunyad-Zarándi Református Egyház Parciális Zsinatainak végzései 1686–1718, 1810–1815*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület.
- EÖTVÖS KÁROLY LAJOS (1887): *Népoktatásügyi emlékeztető köz. bizottságok, kir. tanfelügyelőségek, iskolalátogatók, szolgabíróságok, gondnokságok, községi és felekezeti iskolaszékek, egyházi hivatalok, tanítók, kisdédóvók és a szülők számára*, Budapest, Hornyánszky Viktor Nyomdája.
- HERMÁNYI DIENES JÓZSEF (1758): Nagy Enyedi Első Pap. Édes Szüléiről ’s magáról, 1758., in S. SÁRDI MARGIT (szerk.): *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, Budapest, Akadémiai–Balassi, 112–181.
- HOFFER LAJOS (1993): Cigányiskola Érsekújváron a XIX. században, *Honismeret*, 21. évfolyam, 1993/1., 31–32.
- HORNÝÁNSZKY VIKTOR (1895): *Századunk névváltozásai – Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1883*, Budapest, Hornyánszky.
- JAKÓ ZSIGMOND – JUHÁSZ ISTVÁN (1979): *Nagyenyei diákok 1662–1848*, Bukarest, Kriterion.
- MÉSZÁROS ISTVÁN – NÉMETH ANDRÁS – PUKÁNSZKY BÉLA (2005): *Neveléstörténet*, Budapest, Osiris.
- MEZEI MÁRTA (szerk.) (1976): *Eötvös József művei – Kultúra és nevelés – Az elemi oktatásról*, Budapest, Magyar Helikon.
- NAGY PÁL (1999): Kicsinségemben „elszakattam” – Cigány közösség, szocializáció és gyermekors Magyarországon a 16–19. században, *Educatio*, 8. évfolyam, 1999/2., 320–338.

- ORSZÁGOS MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL (1895): *A Magyarországon 1893. jan. 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*, Budapest, Athenaeum R. Társulat Könyvnyomdája.
- ŐSZ SÁNDOR ELŐD (2007): Mócvidéki reformátusok – Református mócok? – Adalékok a Zaránd vidéki reformátusság 17–18. századi történetéhez, *Református Szemle*, 100. évfolyam, 2007/4., 881–897.
- PÉNZES ISTVÁN (2007): Az első cigányiskola, *Pedagógusforum*, 2007/9–10., 27–30.
- Religio (1856), I. 263. idézi: DR. TÍMÁR KÁLMÁN (1938): Az érsekújvári Kir. Kat. Tanítóképző Int. története. Különnyomat a kalocsai Róm. Kat. Tanítóképző Int. 1937–38. évi Értesítőjéből. Árpád Részvénytársaság.
- SZABÓNÉ KÁRMÁN JUDIT (2016): *A magyarországi cigányság I. (Cigányok és romák)*, Budapest, Gondolat.
- SZATHMÁRI PAP MIHÁLY – VISTAI FARKAS MIHÁLY (1768): *Vocabularium Zingarico-Latinum et Hungaricum*, kézirat, Kolozsvár, 4., <http://dspace.bcuculuj.ro/handle/123456789/22035> (letöltve: 2022. 04. 22.).
- SZŐNYI NAGY ISTVÁN (1695): Magyar Oskola, mellynek mesterségével az okos és serény Tanító, kiváltképen az idősbeket, írás olvasásra XII órák alatt meg-taníthattya, in TOLDY FERENC (1866): *A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*, Pest, Eggenberger Ferdinánd, 585–604.
- TÓTH PÉTER (1994): Kóborlás és letelepedés – A magyarországi cigányok feudális kori történetéhez, in DOBROSSY ISTVÁN: *Levéltári Évkönyv VII.*, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 7–30.
- DR. TÖRÖK ISTVÁN (1896): Czigány togátus, *Erdélyi Múzeum*, 13. évfolyam, 1896/1., 42–43.
- ZORN ANTAL (1983): Adatok a katolikus népoktatás helyzetéhez a kalocsai érsekség területén, in IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából V. – Oktatás-nevelés*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 97–138.

To even higher, more farther

Education and gypsies on 17–19th century

ABSTRACT

In my study I would like to present what type of inspiration Hungarian largest minority – gypsies living with us and between us for 600 years – have got during first centuries of their history, in what form and how deeply the education impacted life of Gypsies, and as a result how strong was raise of their children by the end of 19th century.

Those who deal with upbringing, education, disadvantaged children and families are well aware that for progression, protrusion beyond external conditions and supports the inner strength, motivation are also necessary. Nowadays, such kind of inner strength, quality are called as resilience in professional literature and in this regard numerous study have been prepared focusing to Gypsies as well.

My study is a historical overview what is more about most prominent gypsy youth, possibilities, circumstances. Keeping size limitation my study is focusing to results and milestones of education of gypsies in the period of 17–19th century.

KEYWORDS: gypsy/roma, education, history, protrusion

SZABÓNÉ KÁRMÁN JUDIT | Romológus, nevelésszociológus, a neveléstudományok doktora, a Magyar Tudományos Akadémia köztestületi tagja. Védőnői, római katolikus teológiai, mentálhigiénés szakemberi és családterapeuta végzettséggel és gyakorlattal is rendelkezik. Több egyetem oktatója, a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Pedagógia Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, a Neveléstudományi Intézet intézetvezetője, a Jezsuita Roma Kollégium és Szakkollégium rektora. A cigányság oktatásának, történetének kutatója. Több könyv, számos tanulmány szerzője a romológia és a neveléstudományok területén.